

4. Коменський Я. А. Вибрані педагогічні твори: в 2-х т. / Я. А. Коменський. – К.: Вища школа, 1982. – 656 с.
5. Монтессорі М. Всотуючий розум. Роль дитини у перетворенні світу / М. Монтессорі; пер. з англ. І. Дичківської, Т. І. Поніманської // Вправи у соціальній поведінці дітей за системою М. Монтессорі. – Рівне, 1999. – С. 53–57.
6. Усова О. П. Педагогіка і психологія сенсорного розвитку і виховання дошкільника / О. П. Усова // Теорія і практика сенсорного виховання в дитячому садку. – Москва, 1965. – С. 7.
7. Ушинський К. Д. Теоретичні проблеми виховання і освіти / К. Д. Ушинський // Вибрані педагогічні твори. – К., 1989. – Т. 1. – С. 100.
8. Фребель Ф. Будем жить для своїх детей / Ф. Фребель. – М.: Карапуз, 2001. – 288 с.

References

1. Bazovyi komponent doshkilnoi osvity (nova redaktsiia): nakaz MON Ukrainy № 33 vid 12.01.2021 r. [Basic component of preschool education (new edition): order of the Ministry of Education and Science of Ukraine № 33 of 12.01.2021]. Available at: https://mon.gov.ua/storage/app/media/rizne/2021/12.01/Pro_novu_redaktsiyu%20Bazovoho%20komponenta%20doshkilnoyi%20osvity.pdf.
2. Bazovyi komponent doshkilnoi osvity Ukrainy: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 23 lystopada 2011 r. № 1392 [Basic component of preschool education in Ukraine: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of November 23, 2011 № 1392]. Available at: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v_5-2736-12.
3. Hurash, L. V.; Kopeikina, O. A. comp., 2006. *Knyha kerivnyka doshkilnoho navchalnoho zakladu [Book of the head of the preschool educational institution]*. Kharkiv: Toring plus.
4. Komenskyi, Ya. A. 1982. *Vybrani pedahohichni tvory: v 2-kh t. [Selected pedagogical works: in 2 volumes]*. Kyiv: Higher school.
5. Montessori, M.; Dychkivska, I. and Ponimanska, T. I. per. z anhl., 1999. *Vsotuiuchy rozum. Rol dytyny u peretvorenni svitu [Sucking mind. The role of the child in the transformation of the world]*. In: *Exercises in children's social behavior according to the Montessori system*. Rivne.
6. Usova, O. P., 1965. *Pedahohika i psykhohohiia sensornoho rozvytku i vykhovannia doshkilnyka [Pedagogy and psychology of sensory development and education of preschoolers]*. In: *Theory and practice of sensory education in kindergarten*. Moscow.
7. Ushynskiy, K. D. 1989. *Teoretychni problemy vykhovannia i osvity [Theoretical problems of upbringing and education]*. In: *Selected pedagogical works. Vol. 1*. Kyiv.
8. Frebel, F. 2001. *Budem zhyt dlia svoikh detei [We will live for our children]*. Moscow: Karapuz.

УДК 159.942:316.613.434:378.091.8-057.87(045)

АГРЕСИЯ ЯК ПСИХОЛОГІЧНИЙ ФЕНОМЕН У СУЧАСНОМУ СТУДЕНТСЬКОМУ СЕРЕДОВИЩІ

Щербан Т.Д., Балецька Л.М.

AGGRESSION AS A PSYCHOLOGICAL PHENOMENON IN THE MODERN STUDENT ENVIRONMENT

Shcherban Tetiana, Baletska Lyudmyla

Мета дослідження - вивчення агресивної поведінки у сучасному студентському середовищі. Емпірично констатовано суттєве зростання агресивної поведінки серед

студентської молоді. Доведено, що агресивних студентів відрізняє специфічний набір психологічних особливостей (інтелектуальних, емоційно-вольових). Визначено найбільш розповсюджені форми агресивної поведінки. Кореляційний аналіз констатував наявність узгодженості між «індексом агресивності», «індексом ворожості» та деякими рисами особистості.

Ключові слова: агресія, агресивна поведінка, рівні агресивності, форми агресивної поведінки, індексом агресивності, індексом ворожості, емоційно-поведінкові риси особистості.

Sociological research today states an increase in aggressive behavior among young people who do not have much life experience of crises in general, and psycho-emotional crisis associated with war even more so. It is important to form students' personal resources and strategies for correcting aggressive behavior, which were formed during the war. The aim of the research was to study aggressive behavior in the modern student environment, highlighting its psychological features.

As a result of theoretical analysis, it has been found that aggressive behavior manifests itself in the form of: the reaction of the subject, who is faced with the dilemma of achieving the desired result; protection of personal identity; manifestation of the subject's own negative feelings in response to various adverse life situations; actions aimed at achieving meaningful goals.

Empirically, a significant increase in aggressive behavior among student youth has been noted. At the confirmatory stage of the experimental study, groups of students were identified according to the level of severity of aggression and hostility (hyperaggressive, high school students with normal aggression, hypoaggressive).

It has been experimentally proven that aggressive students are distinguished by a specific set of such psychological features: intellectual personality traits; features of the emotional and volitional sphere. The most common forms of aggressive behavior among students with a high level of aggression are physical, verbal, indirect aggression and guilt.

Correlation analysis of empirical results found a significant agreement between the "index of aggression", "index of hostility" and some emotional and behavioral traits. These personality traits were divided into three blocks: a) the block of intellectual characteristics of the individual; b) a block of emotional and volitional features of the individual; c) block of interpersonal interaction.

The obtained empirical results suggest that the correction of aggressive behavior should be based primarily on the development of the ability to productive mental process.

Key words: aggression, aggressive behavior, levels of aggression, forms of aggressive behavior, the index of aggression, the index of hostility, emotional and behavioral personality traits.

У мирний час будь-який індивід відчував контроль над своїм життям. Коли не має загрози людина будь-яку проблемну ситуацію вважає контрольованою, а власний розвиток стабільним, життя планованим. Однак війна не тільки все це глибинно змінила, але й для кожної особистості це стало потрясінням. Людина руйнацію старого світу переживає боляче, у стресі, навіть у відчаї. Війна створює умови, за яких психологічні фактори сприяють розвитку агресивної поведінки. Агресивні дії впливають на індивідуальні особливості (психологічні якості) у всіх сферах особистості (емоційній, мотиваційній, когнітивній та моральній).

Нині соціологічні дослідження констатують збільшення проявів агресивної поведінки саме у молоді. Юна особистість не має великого життєвого досвіду переживання криз взагалі, а психоемоційної кризи пов'язаною з війною і поготів. Узагальнюючи наукові погляди багатьох дослідників, можна зазначити, що високоосвіченою і висококультурною частиною молоді, яка виступає як інноваційний резерв і потенційна еліта суспільства є саме студентство. Тому, важливим є формування у студентів особистісних ресурсів та стратегій корекції агресивної поведінки, які сформувалися в умовах війни.

Проблемі впливу складних життєвих обставин на особистість присвячено багато досліджень науковців ([1; 2;3] та ін.). Взаємозв'язок складних (кризових) життєвих обставин зі зміною структурних компонентів особистості були предметом ґрунтовних дослідження психологів ([4; 5] та ін.). Окремі аспекти проблеми психологічної стійкості юної особистості стали предметом у сучасних психологічних дослідженнях [6; 7; 8]. Зважаючи проведені дослідження, сьогодні практично відсутні дослідження впливу війни на поведінку людини, молоді особистості. Корекція деструктивної, часто агресивної поведінки юної особи, студента в умовах війни має свою специфіку та особливості. Саме, це підкреслює актуальність та вагомим значення зазначеної проблеми дослідження, як в теоретичному так і в практичному планах.

Метою дослідження було вивчення агресивної поведінки у сучасному студентському середовищі, виокремлення її психологічних особливостей.

Теоретичне вивчення феномену агресивної поведінки констатувало наявність суперечливих концептуальних обґрунтувань у підходах до феномену агресії. Всі підходи можливо систематизувати за наступними теоріями: потягів, фрустрації, когнітивної, соціального научіння. Доцільно підкреслити, що всі ці теорії об'єднує предмет вивчення - поведінка, яка характеризується заподіянням шкоди й супроводжується фізичними й душевними стражданнями оточуючих людей.

Вчені-психологи зазначають, для особистості, яка демонструє стійку агресивну поведінку, характерними є: специфічний набір емоційних і поведінкових особистісних характеристик (низький рівень самоконтролю, високий рівень агресивності й ворожості, емоційна нестійкість); психологічні особливості мотиваційної й інтелектуальної сфери (неоптимальна мотивація досягнення, ригідність і дезорганізованість мислення); егоцентрична моральна позиція (низький рівень моральної свідомості). Саме ці особливості і склали предмет нашого діагностичного дослідження.

Діагностичне дослідження проведено у березні 2022 року, коли мали місце активні бойові дії повномасштабної війни, розпочатої росією. Вибірку дослідження склали студенти Мукачівського державного університету в кількості 120 осіб.

Для розв'язання завдань діагностичного етапу дослідження, визначення рівня агресії та її взаємозв'язків зі стратегіями розв'язання проблемних ситуацій ми застосовували такі методики: методика для виміру постійного рівня агресії й ворожості (тест А. Басса - А. Даркі), методика багатофакторного вивчення особистості Р. Кеттелла. Для аналізу емпіричних результатів використано статистичні методи обробки даних – кореляційний аналіз, t-критерій Вілкоксона, які здійснювались за допомогою комп'ютерної програми SPSS 19.0;

За допомогою отриманих результатів за методикою А. Басса - А. Даркі вибірку досліджуваних поділено на три рівні вираження агресії й ворожості: вищий за норму, у межах норми, нижчий за норму. Відповідно до цих рівнів, студентів умовно поділено на наступні три групи: гіперагресивні, з нормальною агресією, гіпоагресивні (Таблиця 1).

Таблиця 1.

**Розподіл показників
агресивності й ворожості за методикою А. Басса - А. Даркі**

Тип показника	Кількість студентів відповідно до типу показника					
	«гіперагресивні»		«нормальна агресія»		«гіпоагресивні»	
	абсолютне число	у %	абсолютне число	у %	абсолютне число	у %
Агресивність	> 25		21 – 25		< 21	
	36	30	60	50	24	20
Ворожість	>10		7 – 10		< 7	

	48	40	59	48	13	12
Відкритаагресія	< 1		1		> 1	
	31	26	65	54	24	20
Соціальноагресія	41	34	55	46	24	20

Аналіз результатів діагностування підтверджує тезу про те, що нині має місце підвищення рівня агресивності та ворожості (показники > 25). Це є тривожним показником. Очевидно, що ситуація війни детермінує, стрес, фрустрацію, тривожність, що і призвело до високих показників вияву агресивності та ворожості. Отримані результати підтверджують необхідність проведення корекційної роботи зі студентами, які демонструють показники вище та нижче норми (гіпо або гіпер виражена).

Дана методика дає можливість окрім трирівневої диференціації досліджуваних за ступенем виразності агресії, виявити і найбільш поширені форми агресії серед. Заслужують уваги показники, що одержали високі значення за параметром «індекс агресивності» (> 25) (див. табл. 2).

Таблиця 2.

Розподіл показників за видом агресії відповідно до статі (у %)

Стать	Види агресії		
	фізична	вербальна	непряма
Юнаки	20	24	11
Дівчата	8	26	13
Разом	28	48	24

Результати діагностування демонструють тенденції агресії студентів: вони вдаються до вербальної (словесної) атаки частіше, ніж до фізичної і непрямой. Це доводить, що у детермінації агресії важливу роль відіграють когнітивні механізми, тобто знання, засвоєні особистостями відповідно до суспільних стереотипів щодо статі. Необхідно вказати на майже однакову частотність вияву вербальної агресії (у хлопців так і у дівчат). Однак юнаки частіше вдаються саме до фізичної агресії. Перевага вербальної агресії над фізичною у дівчат може свідчити про вищий рівень адаптації до стресу, оскільки словесна, а не фізична атака, начебто підтверджує їх уміння стримувати власні імпульсивні дії, можливості переорієнтувати власні вчинки із соціально-несхвалюваних на схвалювані. Така інтерпретація узгоджується з даними літературних джерел, в яких зазначається, що словесна лайка є стандартним заміщенням фізичного насильства. Науковці також відзначають, що словесна лайка, знущання, сарказм та інші форми негативного ставлення до людини, ображають її сильніше, ніж неприємні фізичні подразники. І саме вони є причиною сильних агресивних відповідей. Причому вербальний напад часто викликає у фрустрованої людини фізичну агресію. Саме тому словесні баталії нерідко переходять у фізичні [9]. Отже, якщо враховувати той факт, що в багатьох ситуаціях вербальна атака здатна викликати сильні агресивні відповіді, то пріоритет вербальної агресії над фізичною (у кількісному співвідношенні) не є свідченням менш негативних наслідків словесної агресії над фізичними діями.

Після вербальної агресії хлопці віддають перевагу фізичній, а дівчата непрямій агресії. Наведені результати узгоджуються з даними наукових джерел щодо гендерних розходжень в агресії [10]. Ці відмінності зумовлюються біологічними та соціальними причинами.

Наступний етап у нашому дослідженні було проведення діагностування емоційних і поведінкових характеристик особистості за допомогою опитувальника Р. Кеттелла (16 PF). Метою нашого дослідження було визначення залежностей між параметрами методики А. Басса - А. Даркі («індекс агресивності», «індекс ворожості») та емоційно-поведінковими рисами особистості (конституційними факторами Р. Кеттелла). Значущий коефіцієнт кореляції визначався за таблицею критичних значень критерію Пірсона і склав $p \leq 0,05$ (див. табл. 3).

Таблиця 3.

Кореляційна матриця залежностей між індексами агресивності, ворожості та емоційно-поведінковими рисами

Фактори за шкалою тесту Басса-Даркі	Фактори за шкалою тесту Р. Кеттелла											
	A	B	C	F	G	H	I	L	N	Q ₁	Q ₃	Q ₄
Індекс агресивності			0,215	0,235	-0,515	0,283	0,993		-0,244	-0,218	-0,353	
Індекс ворожості	0,203	0,333			0,208			0,309	0,374		0,246	0,363

Примітка: * значущість на рівні $p \leq 0.05$; ** значущість на рівні $p \leq 0.01$.

Отримані результати дають можливість виокремлення трьох блоків залежностей: блок інтелектуальних особливостей; емоційно-вольових особливостей; блок міжособистісної взаємодії.

Блок інтелектуальних особистісних особливостей характеризує залежність між «індексом агресивності», «індексом ворожості» та окремими характеристиками інтелектуальної сфери особистості, а саме: ригідність і дезорганізованість мислення - фактор В; консерватизм у поглядах - фактор Q₁. Наведені результати кореляційної залежності між факторами першого блоку свідчать, що низький рівень агресії, виражена ригідність мислення приводять до пасивності, конформності. Оскільки консерватизм світосприймання, обумовлений низьким рівнем агресії, може звужувати розвиток інтелектуальних інтересів, обмежувати вихідні цілі вузькими межами заданого, ми вважаємо, що вправи щодо вдосконалювання інтелектуальних здібностей можуть стати одним із основних напрямків у корекційній роботі вчителя і шкільного психолога.

Другий блок емоційно-вольових особливостей відображає залежність між «індексом агресивності», «індексом ворожості» та деякими негативними емоціями, а саме: емоційна нестійкість - фактор С; безвідповідальність щодо соціальних норм - фактор G (дуже сильний суттєвий зв'язок); надмірна самовпевненість - фактор I (практично функціональний рівень зв'язку); внутрішня конфліктність - фактор Q₃. Отримані кореляційні залежності другого блоку свідчать про те, що надмірний розвиток таких негативних особистісних характеристик, як неорганізованість, безпринципність, низький самоконтроль, свобода від впливу норм, сприяють зростанню агресії та можуть призвести до агресивної поведінки.

Третій блок міжособистісної взаємодії відображає залежність між «індексом агресивності», «індексом ворожості» та деякими комунікативними властивостями особистості, а саме: товариськість - фактор А; експресивність - фактор F; підвищена схильність до ризику - фактор H; егоцентричність - фактор L; безтактність і прямолінійність - фактор N. Установлена кореляційна залежність між вимірюваними параметрами третього блоку свідчить про те, що чим вищий рівень соціальної сміливості, емоційності й динамічності спілкування, тим вищий рівень агресії. Також установлена позитивна кореляція між «індексом агресивності», «індексом ворожості» і егоцентризмом, прямолінійністю (фактори L, N). Висновки з цього очевидні: якщо егоцентризм і прямолінійність впливають на емоційне ставлення особистості до людей, то не виключено, що така особистість виявиться джерелом конфлікту, особливо в емоційно-напружених ситуаціях.

У результаті теоретичного аналізу констатовано суперечливість та різноманіття теоретичних обґрунтувань у підходах до вивчення феномену агресії. Про те, всі ці концептуальні підходи поєднує те, що предметом їх вивчення є агресивна поведінка. Встановлено, що агресивна поведінка проявляється у вигляді: реакції суб'єкта, що

знаходиться перед дилемою досягнення бажаного результату та уникання невдачі; захисту особистісного самоствавлення, самоствердження; вияву суб'єктом власних негативних почуттів у відповідь на різноманітні несприятливі, у фізичному і психічному відношенні, життєві ситуації; дії, спрямованої на досягнення значущих цілей; набутої в процесі навчіння моделі соціальної поведінки.

Емпірично констатовано суттєве зростання агресивної поведінки серед студентської молоді. На констатувальному етапі експериментального дослідження виділено групи студентів за рівнем виразності агресії й ворожості (гіперагресивні, старшокласники з нормальною агресією, гіпоагресивні).

Експериментально доведено, що агресивних студентів відрізняє специфічний набір таких психологічних особливостей: інтелектуальні особистісні особливості; особливості емоційно-вольової сфери. Найбільш розповсюдженими формами агресивної поведінки серед студентів з високим рівнем агресивності є фізична, вербальна, непряма агресія і почуття провини.

Кореляційний аналіз емпіричних результатів констатував наявність значимої узгодженості між «індексом агресивності», «індексом ворожості» та деякими емоційно-поведінковими рисами особистості. Ці особистісні риси були виділені у три блоки: а) блок інтелектуальних особливостей особистості; б) блок емоційно-вольових особливостей особистості; в) блок міжособистісної взаємодії.

Перспективою подальшого дослідження є розробка та апробація корекційного тренінгу. Отримані емпіричні результати свідчать про те, що корекція агресивної поведінки повинна будуватися, в першу чергу, на розвитку здатності до продуктивного розумового процесу. Тому що висока культура продуктивного мислення створює добрі передумови для вдосконалювання інших пізнавальних процесів людини, не менш важливих у практиці корекційної роботи агресивної поведінки студента. Навички, набуті за допомогою тренінгу організації розумового процесу, будуть сприяти гармонійному розвитку особистості.

Список використаних джерел

1. Вдовіченко О. В. Психологія ризику особистості: монографія / О. В. Вдовіченко. – Одеса: ФОП Бондаренко М. О., 2019. – 456 с.
2. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності / Т. М. Титаренко. – Київ: Либідь, 2003. – 376 с.
3. Lazarus S. Stress, appraisal and coping / S. Lazarus, S. Folkman. – New York: Springer Publishing Company, 1984. – P. 328–333.
4. Швалб Ю. М. Психологічна структура складних життєвих обставин. Особистість як суб'єкт подолання кризових ситуацій. Психологічна теорія і практика: монографія / Ю. М. Швалб. – Суми: Вид-во СумДПУ, 2017. – С. 19–39.
5. Бурбан Н. Особливості стресостійкості й адаптивних здібностей до стресу майбутніх військовослужбовців / Н. Бурбан, І. Гузенко // Педагогіка і психологія професійної освіти. – 2019. – №1. – С. 105–116.
6. Кравцова О. К. Стресостійкість особистості як психологічний феномен: основні теоретичні підходи / О. К. Кравцова // Вісник післядипломної освіти. Серія: Соціальні та поведінкові науки. – 2019. – № 7. – С. 98–117.
7. Shevchenko R. The useful concept of stress and its effects on the individual / R. Shevchenko // Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools. – 2017. – Vol. 5(23). – P. 27–35.
8. Wersebe H. The link between stress, well-being, and psychological flexibility during an Acceptance and Commitment Therapy self-help intervention / H. Wersebe // International Journal of Clinical and Health Psychology. – 2018. – Vol. 18(1). – P. 60–68.
9. Налчаджян А. Агрессивность человека / А. Налчаджян. – СПб.: Питер, 2007. – 736 с.

10. Щербан Т. Д. Емоційний аспект агресивної поведінки підлітків / Т. Д. Щербан, М. Качан // Сучасні тенденції розвитку науки й освіти в умовах поглиблення євроінтеграційних процесів: збірник тез доповідей за матеріалами VI Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Мукачєво, 13-14 травня 2021 р. / гол. ред. Т. Д. Щербан. – Мукачєво: МДУ, 2021. – С. 376–379.

References

1. Vdovichenko, O. V. 2019. *Psykhologhiia ryzyku osobystosti [Psychology of personality risk]*. Odesa: FOP Bondarenko M.O.
2. Tytarenko, T. M. 2003. *Zhyttievyyi svit osobystosti: u mezhakh i za mezhamy budennosti [The life world of the individual: within and outside of everyday life]*. Kyiv: Lybid.
3. Lazarus, S., and Folkman, S. 1984. *Stress, appraisal and coping*. New York: Springer Publishing Company.
4. Shvalb Yu. M. 2017. *Psykhologichna struktura skladnykh zhyttievyykh obstavyn. Osobystist yak subiekt podolannia kryzovykh sytuatsii. Psykhologichna teoriia i praktyka [Psychological structure of difficult life circumstances. Personality as a subject of crisis management. Psychological theory and practice]*. Sumy: Vyd-vo SumDPU.
5. Burban, N. and Huzenko I., 2019. Osoblyvosti stresostiikosti y adaptivnykh zdbnostei do stresu maibutnykh viiskovosluzhbovtziv [Features of stress resistance and adaptiv eabilities to stress of future servicemen]. *Pedagogy and psychology of vocational education*, 1, pp. 105–116.
6. Kravtsova, O. K., 2019. Stresostiikist osobystosti yak psykhologichnyi fenomen: osnovni teoretychni pidkhody [Stress resistance of the individual as a psychological phenomenon: basic theoretical approaches]. *Bulletin of postgraduate education. Series: Social and behavioral sciences*, 7, pp. 98–117.
7. Shevchenko, R. 2017. The useful concept of stress and its effects on the individual. *Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools*, 5(23), pp. 27–35.
8. Wersebe, N. 2018. The link between stress, well-being, and psychological flexibility during an Acceptance and Commitment Therapy self-help intervention. *International Journal of Clinical and Health Psychology*, 18(1), pp. 60–68.
9. Nalchadzhian, A. 2007. *Ahressyvnost cheloveka [Human aggression]*. St. Petersburg: Peter.
10. Shcherban, T. D., and Kachan, M. 2021. Emotsiinyi aspekt ahresyvnoi povedinky pidlitkiv [Emotional aspect of aggressive adolescent behavior]. *Modern tendencies of development of science and education in the conditions of deepening of European integration processes*. Abstracts of the VI All-Ukrainian Scientific and Practical Conference. Mukachevo, May 13-14.

МУКАЧІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

89600, м. Мукачево, вул. Ужгородська, 26

тел./факс +380-3131-21109

Веб-сайт університету: www.msu.edu.ua

E-mail: info@msu.edu.ua, pr@mail.msu.edu.ua

Веб-сайт Інституційного репозитарію Наукової бібліотеки МДУ: <http://dspace.msu.edu.ua:8080>

Веб-сайт Наукової бібліотеки МДУ: <http://msu.edu.ua/library/>